

זהר שביט

הפונקציה של ספרות יידיש בהתפתחותה של ספרות הילדים העברית*

* מחקר זה נחנך על ידי הקרן למחקר בסיסי
בניהול האקדמיה הישראלית למדעים.

בן שושן נטה ל��וא ספר בידיש. ומאז קרא כל ספר מעשיות
שנפלו לידיו. פעמים בשנה היה מוכר הספרים. רבי זבולון, מבקר ביאנווב,
ובין שאר ספרים שנשא בשק על שכמו, היו גם כמה ספרי מעשיות. מחר
הספר היה שני גרשום. וכך על פי שהו נטה לחקלאי מכבלי מאכבי רק שני
גרשום דמי כיס לשבע. הצליח לחסוך כדי קניתה כמה ספרי מעשיות
בכל עונה. הוא קרא גם את המעשיות בספר החומש של אמו, שיש בו
bijournals בידיש. ובआינה וויאנה.

(יצחק בשביס זינגר, נטה בעל מעשיות וסוסו, תרגם צבי ארדן[תל-אביב];
עם עובד 1980)

ספרות הילדים העברית החלה להתפתח בגרמניה תנועת ההשכלה העברית
בשלחי המאה ה-18 ותחילת המאה ה-19. קהיל הקוראים שלה – הילדים היהודיים –
הייתה, במיוחד, קהיל שהעכברת לא הייתה שפת-אמו הטבעית, אלא שפה של התרבות
העירית; שפה שהוראתה במסגרת החילונית הייתה תוצאתה של האידיאולוגיה התרבותית
של תנועת ההשכלה. אידיאולוגיה זו הייתה בסיס להקמתה של רשת בת-ספר יהודים
hilios, שייצרו הן את קהיל הקוראים והן את ההקשר האידיאולוגי והפרטטי
שבמסגרתו הופיעו ספרי הילדים הראשוניים בעברית. בכתב הספר האלה (כגון "בית הספר
החופש" [Freischule] בברלין או בית הספר בפראנקפורט, דסאו, ברסלאו, קמברוג,
ולפניביטל וויזן; וראה גם סימון, תש"ג) למדו הילדים בעברית ובגרמנית.

לגביו רוב הילדים אף אחת משתי שפות-הילמוד האלה לא הייתה שפת-אם, או אפילו שפה
מדוברת או "טכנית": לגביהם רק הידיש יכולה למלא תפקידים אלה; אך בעניין הממסדר
החינוכי של תנועת ההשכלה בגרמניה הוחזקה יידיש זו כמקצת מהמת מיאס, נגע שיש
להילחם בו, סימן וסמל לתרבות שיש להציג לה אלטרנטיבה כדי לשנות את מבנה
החברה היהודית. אולם כאשר החלו להויכתב במסגרת תנועת ההשכלה הגרמנית ורשת
בת-הספר היהודיים ספרי הלימוד והקריאה בעברית, לא היה בטකסטים אלה חומר קריאה
אטראקטיבי; והדברים אמרורים כמעט לגמרי במשמעות שהוא צריך לקרוא אותם בשפה שאינה
טכנית לו, וכל וחומר שהיתה מנופרת לו בהקשר של קריאת הפנאי. אינונטאר ספרות
הילדים העברית היה מורכב באופןו שנים ברובו הגדול ממקראות שהיכילו חומר כגון
לימוד האלפבית, ההיסטוריה והגיאוגרפיה. וכן ספרי מוסר ומשלים (ראה: אופק,
1979). לעומת זאת האינונטאר של ספרות יידיש – אף שלא כוון באותה תקופה לילדים
 בלבד – היה עשיר ומושך. ואין ספק שהוא בו כדי להציג גם לילדים חומר מלhalb

הרביה יותר מספרי הילדים העבריים באותה תקופה (שנשו, כאמור, אופי דידاكتי ומוסרי בדורן-כלל).

הספרים ביריש דמו מאוד מבחינת הרכב האינוענטאר שליהם לספרות הליא-קאנונית האירופית של אותה תקופה — בעיקר בספרי הכסים, Chapbooks (ראה: Neuberg, 1972; 1968; 1972) כמו ה-Chapbooks הובילו גם ה"מעשה ביכלען" סיפורי מסעות, רומנים, סיפורים מקרים, משלים וסיפורים סנסאציוניים למיניהם (ראה: צינברג, 1955 – 1971, כרך ד). בדרך כלל הופנו טקסטים אלה באופן מפורש לנשיות ו/או ילדים. אם כי לא ספק נקראו גם על-ידי גברים (והוא הדין בטקסטים הפופולרייםilmachza בעברית, כגון אלה של קלמן שולמן). הפניה הבאה, המופיעה בפתח בוא בון מאת אליהו בחור, אופיינית מאוד לטקסטים אלה:¹

פארשפלילד פון אליה בחור המחבר

זו הילך אלע יידישע וויבער
קוס אין. אליה בחור. דער שריבער.
אצינדר מיט פין ווארט דעם באדاكتן.
כמיין. סילוינט זיך אויף דעם צו פארטראקטן.
געטראיטס מיענע רייד. גלייבט מיר זיכער.
א סוך פרויען ערגען זיך. כייהר.
און האבן אויף מיר נאך פאראלבל
וואס כטמיך זיך און הפעדר זיך איבער.
די מינען או מיר איז נישט ניחא
זו דורך די עברייטיטשביבער.
וואס לייענען ווילן זיך גערן
אין שבת און יומיטוב, צו ווערן
דעראפריטע פון דעם וואס זיך וועלן
געפיגען אין בון צום געפעלן.
ט. וויל אין דעם אמת איני זאגן.
יא. סידינט מיר מינן דעכט צו פארמאגן:
מיט הייליקער שריפט כהאָב געשרכן
נין ביבער. געשטייפט. און געבלין
איי – פארטיק צו ווערן וואס גיכער
וויל מאיז מיטן מארגן נישט זיכער.
די טאג מינען זאגען געציילטע.
איי דאָרף זיך דעריבער און אַטיל טון.
די לידער באָלד ווערן פֿאָרגעטען
נאך מיר אין געציילטע מעטלען.
זאל קיינעד נישט פרוון מיר שטערן.
געדרוקט וועלן אלע זיך ווערן.
א סוך זאגען זיך און אין וויל
שווין גיכער דערגרוינן דעם ציל.

אני אליהו הלו, בעל המחבר / לנשיות יראות עבר וחבר / אהווה את און לסרבר / באשר כמה מהן הкусתי / ובלשן אשכנו לא דפסחי / את ספּרי גם למען / כדי שתבלינה זמנן / בשבותות ובימיט-טוביים / בספרים נחמדים וטובים / ובאמת זדקנו מאוד הדברים / ריען בלשן הקודש כתבי ז' או ח' ספרים / וגם שמות אל לבי כי הום מחר גורלי יהוץ / ואלך אלך בדרך כל הארץ / וכל ספרי אשר אני כותב / עד מהרה ישכחו מלכ' / על כן גמורתי לאמר / חיש מהר להוציאם לאור / והחלתי בשעה טובה / בוה הספר דמתקריה בכא / וכנים דברי ונאמנים / כי עוד לפני ל"ד שנים / מספר גלים אותו כתבתי / אבל הרבה משלי בו הוסיףתי. (הנוסח העברי אצל צינברג 1955 – 1971, כרך ד, 40)

текסטים אחרים, פופולריים לא פחות. שילדים רבים לקרוא בהם, היו סיפורי התנ"ך (במיוחד היה נפוץ השמואל בון) מתווך שתי הואריאציות העיקריות של סיפורי התנ"ך

בידייש — תרגומים מדויקים ככינול מלא במללה, ותרגומים חופשיים שנעשו תוך מתן אינטראקטיבית והסביר — היו האחרונים מקובלים מאוד בקרב הילדים. ואירועים נוספת על סיפורי החנוך היו סיורי ציינה וריאנה: אלה ייעודו אמנס לנשיות. אך גם ילדים הרבו לקרוא בהם. גם ספרי מסעות (כגון גילאות אוטישראאל), ספרי היסטוריים (כגון שאരית ישראל) וספרי תחינות שנתחברו לעלי-ידי נשים ועورو במוחדר את חמתם של אנשי ההשכלה זכו לפופולריות רבה כחומר לקריאת-פנאי של ילדים.

האם שתי המערכות האלה — הטקסטים העבריים הראשונים לילדים. וספרי יידייש, שלא מוננו אמנס לילדים, אך לא ספק נקרו על-ידיים — התקיימו זו לצד זו ללא מגע ביניהן, או שמא למרות ההחדרה הפורטאלית של האחת (יידייש) על-ידי האחת (עברית). הן קיימו ביןיהם מגע ואף תיפקדו הדדיות זו בהתקפותה של זו? אמר קצ'ר זה בא למסות להסביר על השאלה על-ידי הצגתן של כמה היפותזות, בחלון הגדול היפוחות-עבורה בלבד. בדבר הפונקציה של ספרות יידיש בהתקפותה של ספרות הילדים העברית. היפותזות אלה נועדו להאריך מפרשנויות נוספת — שלא נחקרה עד כה, ולמעשה אף לא זכתה תשומת-לב כלשהו — את התקפותה של ספרות הילדים העברית.

בכוונתי לטעון, שאת התקפותה של ספרות הילדים העברית יש להסביר לא רק במסגרת ההתקפות תנوع ההשכלה העברית בגרמניה. כמקובל על ההיסטוריה המعتה העוסקת בתחום ספרות הילדים העברית (אופק, 1979; אליאב, 1960), אלא גם במושגי הצורך שללה להתחזרות באוטו-חומר-קריאה מובן וקל-קריאה שהיה בהישג-ידם של הילדים היהודיים בתקופה ההשכלה — ככלומר, טקסטים ביידייש, שהיו כאמור במונחים רבים דמיי "ספר האגורא" האירופיים. היפותזות עבודה אלה מתבססות על הנחות היסוד בדבר הפונקציה של ספרות לא-קאנונית, שמילאה ספרות יידיש לגבי הספרות העברית (אכני-זורה, 1973, 1984; שמרוק, 1978, 1985; שמרוק, 1984; שמרוק, 1985). תוך החלtan על ספרות הילדים העברית, מבוגר והתקפותה.²

² האפשרות שלספרות יידיש יש פגיעה מרובות בהתקפותה של ספרות הילדים העברית עליה בעקבות שיחות עם פרופ' שמרוק על הקובלות בין המבנה והתקפותה של ספרות הילדים העברית ושל ספריות ילדים אירופיות. אני אסירת תורתם לפרופ' שמרוק על הארוחה והערוחה, עם זאת, האחירות להיפוחות העברית המועלות כאן יכולה להיות של...

להיפוחות עבודה אלה הובילה ההבחנות בשני תהליכי היסטוריים: א. התהילך המאפיין את מודל ההתקפות של ספרות הילדים העברית; ב. התהילך התקפותה של ספרות הילדים המערבית והפונקציה שמילאה בו הספרות הא-קאנונית של המאה ה-18.

ידעו לנו היום, כי בספרות הא-קאנונית של המאה ה-18 — כגון ה-Chapbooks או ה-Volksbuch — הייתה פונקציה מרכזית בהתקפותה של ספרות הילדים המערבית. למעשה, כל שלב בהתקפותה של ספרות הילדים הקאנונית המערבית ניתן להסביר לא רק על-פי יחסיה עם ספרות המבוגרים ו/או מערכת החינוך (כפי שאכן מוקבל בדרך כלל לתאר זאת, ראה: Townsend 1967; Thwaite 1972; Darton 1958; Hürlimann 1967; Hürlimann 1972; Darton 1977). אלא גם בצויר שללה להתחזרות בספרות הא-קאנונית שהילדים הרבו לקרוא לאחר שרכשו את ידעת הקריאה והכתיבה, ובעהדרם של טקסטים שיכלו למלא מכחנתם פונקציה דומה. למעשה, עצם התגברותה של ספרות הילדים כמערכת מוכhnתתרבות היהת קשורה בתהיליכי התרבורות מתוך הספרות הא-קאנונית, וכן גם מבנה האינונטאר שלה והפיקתה ממכלול הומוגנית למרכז התרבות המודלים שלה (וראה על כך בהרחבה: Shavit, 1986a; Bratton, 1981).

כמו כן ידוע לנו היום, שמודל ההתקפות של ספרות הילדים הקאנונית זהה למודל התקפותה של ספרות הילדים המערבית. כאשר החלה להתקפה ספרות הילדים העברית, היא ראתה בספרות הילדים הגמןית מודל לחיקוי. אך לא חיקתה את המיצב שבו נמצאה הספרות הגמןית באותה תקופה. אלא חזרה על כל שלבי התקפותה של ספרות הילדים הגermanית (וראה על כך בהרחבה: Shavit, 1980).

³ מבחיקה של התקפותה ספרות הילדים במרקטים היסטוריים שונים מחברה, כי במרקטים וכיס קיימת זהות בין הסטרוקטורום ההיסטוריות של התקפות זו: ניתן אפוא לתאר חוקיות החזרות ונשניה בהתקפותה של ספרות ילדים של אום כלשהו — בין אם מדובר בספרות הילדים הגרמנית, האמריקאית העברית, או אפילו היפנית (ולתייאור חוקיות זו ראה 1986). (Shavit, 1986)

יחד עם זאת, נדמה היה תחילתה כי מצבה המוחדר של ספרות הילדים העברית (היא היחסי בהתקפותה, הריביטטיביות והרבילשוניות שלה) הפך אותה גם ל"מרקם היסטורי מיוחד", שאינו חופףemark מקרים אחרים המוכרים בהיסטוריה של ספרות הילדים המערבית.³ התבוננות ראשונה בטקסטים העבריים יוצרה את הרושם, כי מבחינת

הסתורטורה ההיסטורית ומורל ההתפתחות, ספרות הילדים העברית מקבילה לספרות הלידים באירופה רק באופן חלקי – כמובן, הוזהות בזיהן קיימת רק בתחום הספרות האנוגנית (אם אמן אפשר לראות זאת כזהות). במילוי אחרות, תחילת נוצר הרושם, כי בתפתחותה של ספרות הילדים העברית היה חסר איבר מרכזי, בעיקר בגלל העדרה של ספרות לא-א-אנוגנית בעברית באותה תקופה. אולם מכיוון שידייש מילאה לפחות העברית ככלל פונקציה של ספרות לא-אנוגנית, הועלה האפשרות לבדוק האם קיימת מקבילה של טטרוטורה ההיסטורית גם בתחום הfonקציה שמלאה ייִשְׁן, הספרות לא-אנוגנית, בתפתחותה של ספרות הילדים העברית (ובעיקר מכיווןילדים קרואו אותה).

בדיקה ראשונה בלבד של חומר המקורות ושל הטקסטים העבריים מעלה את ההיפותזה הבאות:

1. האינוננטאר של ספרות ייִשְׁ דומה לאינוננטאר של הספרות הא-אנוגנית האירופית, לא רק מפני שהחלק ניכר מן הספרים ביידיש היו טקסטים לא-אנוגניים גרמניים שהועתקו באותיות עבריות כתובם וכלשונו, תוך השמטה או שינוי של עניינים נוצריים בלבד, אלא מפני שהמודלים הבולטים בספרות ייִשְׁן היו דומים למורדים של הספרות הא-אנוגנית האירופית.

2. האינוננטאר זה נקרא על ידי ילדים גם לפני הופעתה של תנועת ההשכלה וגם מאוחר יותר. קרואו אותו גם הילדים שלמדו בבתי הספר של תנועת ההשכלה וגם ילדים שהמשיכו לקבל חינוך חרדי. אפשר להניח שעצם המודעות לכך של ילדים קוראים בספרים אלה החלה לתפתח רק עם תנועת ההשכלה והחינוך היהודי המודרני. ההסבר לכך יכול להימצא בעובדה שעד שלא התפתחה ספרות לילדים התקיימו הטקסטים הא-אנוגניים בתודעה התרבותית כמשמעותם בספרות נשים. בכלל זה היה המudy של נשים וילדים והמעמד השולי שלהם בחברה היהודית היתה הتعلמות מחומר הקראה שקרואו שלא במסגרת החינוך הרשמי, חומר שלא נחשב למשה כספרות (על תופעה דומה בספרות האמריקאית, ראה 1981. Bratton).

3. כאשר החלו להוכב הטקסטים הראשונים לילדים בעברית, נוצרה מערכת מוחכנת של טקסטים לילדים (אם כי מעמדה במשך זמן רב הייתה יפהוי, ובכל מקרה לא חד-משמעי). קיומה של מערכת זו, ובעיקר עצם המידועות בתחום קיומה, הוא שאפשר מודעתות למושג "קריאה של ילדים", וחתצתה ממנה – לדיקת השאלה "מה ילדים קוראים". באופן כה נוצרה מודעתות לכך שהילדים קוראים ביידיש טקסטים "מוזיקס", ונעשה נסין להציג להם אלטרנטיבה תוך כדי תחרות אותם. התחרות נעשתה בשני אמצעים. האחד היא איסור על קריית ספרות ייִשְׁן רק אם יוכל להציג ילדים קראה, וכן אם יוכל לשכנע את הילידים בכחיו להזמין אלטרנטטיבה לחומר האסור. לשם כך נקבעו (במודיע ושלא במודע) כמה תחביבות, שטטרת כוון הותה למשוך את הילד לקריאת הטקסטים. בין התחביבות שנקבעו הותה "התהפשות" של טקסטים עבריים לטקסטים ביידיש, הוצאה לאור של טקסטים דרילשוניים. תרגום לעברית של טקסטים פופולריים ביידיש וניצול האינוננטאר של ספרי היידיש בספרות העברית.

את הנטיות להתחרות בספרות ייִשְׁ אפשר לסכם بصورة סכמתית בנקודות הבאות:

א. בדומה למה שקרה כשהיידיש נודם אך בספרות הילדים האירופית, גם בספרות הילדים העברית מנצלת את האינוננטאר הקיים ביידיש כדי למלא באמצעותו את המערכת של ספרות הילדים. תהליך זה נעשה על ידי כך שהאלמנטים המאומצים מן הספרות הלא-אנוגנית היידית עוברים שינוי ומקבלים פונקציות ו/או לגיטימציות חדשות. למשל, סיפורו התג'ץ שרווחו בספרי היידיש מקבלים לגיטימציה בזכות ספרות הילדים הגרמנית, אבל גםאפשרים להציג לקראים תחליף לסיפורים המקרה ביידיש.

ב. ספרים ביידיש מתורגמים לעברית, אלא שתוך כך חל גם שינוי במשמעותם. מספרים שהגענו שלהם הוא כלל (נשים וילדים באופן رسمي, אך למעשה גם גברים) הם הופכים לספרים לילדים בלבד.

ג. מן הרוחיה הרשمية של היידיש על-ידי חנועה ההשכלה בגרמנית ניתן היה לצפות להיעלמות היידיש בטקסטים לילדים של אנשי ההשכלה. אַפְּ-עַלְ-פִּירֶין יצא לאור חלק מן הטקסטים באוצרה דווילשונית, יידיש ועברית. דוגמה לכך יכול לשמש ספרו של מורה עלי משחק השחמט שיצא לאור במלבורג ב-1809 על-ידי רובינשטיין (מורחי, 1809).

ד. חלק ניכר מהספרים לילדים בעברית יוצא לאור בפורמאט דו-לשוני, עברית וגרמנית. פורמאט זה משרת היטב את מטרותיה של חנועה ההשכלה באשר לרכישת העברית והגרמנית כShapes התרבות העברית. אולם לפחות בחילק מן המקרים יוצר הפורמאט את הריםם, אין מדובר בגרמנית, אלא בידיש, מפני שהגרמנית מופיעה (כפי שהופיעה היידיש) מתחת לטקסט העברי באיות עבריות, ובכתב רשיי, בנויגוד לכתב המרובע שבו נהגו להדפיס את הטקסט העברי לילדים (לדוגמה: סטנוף, 1788). האופציית האחורות של כתיבת עברית וגרמנית במקביל (באותיות עבריות — ראה בן זאב, 1820; או באותיות לאיטניות, במקביל לטקסט העברי — ראה רוטשטיין, 1844) מופיעה גם היא בחילק מן הטקסטים, ولكن ברור שהיתה אפשרית וגם פשוטה יותר לביצוע (מכחינת העימוד). התחבוללה של הדפסת "יידיש" מתחת לטקסט המקובל הישן והחדש, דבר שהיה בו כמובן יסוד של הטעה, שהרי יוצר את הרושם שמדובר בטקסט ביידיש. באופןו אופן אפשר לראות גם את הופעתם של שערם ביידיש, כמו למשל בספרו של קאמפה שהוגם לעברית על-ידי זאמושץ, ובוינזון דער יונגערא (קאמפה, 1824).

מן התיאור הסכמטי דלעיל מתרór, כי הגיע עם ספרות יידיש והזורך להתמודד אתה על קריאת הילדים קבעו את צביונה של ספרות הילדים העברית במידה לא פחותה מאשר האידיאולוגיה של חנועה ההשכלה.

עם זאת יש לזכור שהגדרות המעורבבים בהחפתחו של ספרות הילדים העברית פועלן על בסיס אידיאולוגי בלבד ולא כל סיכוי להצלחה מסחרית.⁴ מהחפתחו של ספרות הילדים העברית נעדר אפוא גורם המוטיבאציה המסחרית, שהיא לו פונקציה מרכזית בהחפתחו של ספרות הילדים המערבית וכתחורתה עם הספרות הא-קאנונית. מונולוג ממסחרית, קאנונית ולא-קאנונית, נעדרה כמעט לחולין מספרות הילדים העברית עד לשנות ה-40 (!) בארץ ישראל. מזכ"דים זה פגם, כמובן, ביכולת החזרות של הספרות העברית בספרות יידיש וגם הגביל מאוד את אפשרויות ההחפתחו וההנברות שלה.

אַפְּ-עַלְ-פִּירֶין יש מקום לשאלות גם לגבי הפונקציה של ספרות הילדים העברית בהחפתחו של ספרות יידיש: האם מלאה ספרות הילדים העברית תפקיד בתהליך התרבות של ספרות ילדים העברית מילא פונקציה בתחום החתובות ההדרי של היידיש ושל העברית (למעשה ולהלכה)? קיומה של ספרות ילדים עברית מחד גיסא, והעדרה של ספרות לא-קאנונית (בעיקר מכחינת התודעה הרשמית) מאידך גיסא, יכול להסביר אולי מודיע טקסטים לא-קאנוניים. כגון אלף לילה ולילה או מסתורי פאריז מאות און — ומידוע הופעלת אותה תחבוללה (לצריכים הוכחים בדיווק) גם על ספרות יידיש. כאשר החלה להתרבד מתוכה המערכת הקאנונית.

שאלות אלה ואחרות יכולו לקבל תשובה רק לאחר מחקר מكيف של הטקסטים ביידיש ובעברית. מחקר זה נמצא עדין בשלבים מוקדמים ביותר, ורק לאחר שהיא לנו מידע מדויק יותר על אינוננטאר הטקסטים ניתן יהיה להתחיל לעסוק בו.

⁴ הוצאה לאור של ספרי הילדים העבריים הייתה כרוכה בדרכ' כלל בחפסדים נברים. והמושגים הקיימים לאור נזקקו לתהומות להחסדים של הקהילה היהודית כדי להוציא לאור את הספרים ורק מאוחר יותר השתנה המצב — בעיקר לנבי ספרי לימוד מובחים. אך לא לנבי ספרי קריאה). ראה בקשר זה את תיאורו של קלוי (Kley, 1841).

מראי מקום

א. טקסטים

רוטשטיין, פיכבל הלוי, 1844. מודע לבני הגנוריס, גרמנית ועברית מאת פ. רוטשטיין [קניגסברג].

זאמושן. דוד. 1834. אש בת (ברסלאו: זולצבאך).

[סאטנער, יצחק] 1788. משלי אוף (ברלין).

בן ואב, יהודה-ליב, 1820¹⁶. בית הספר: מסילת הלמוד, לימודי מישרים (וינה: אנטון שטירט).
[כהן], שלום. 1799. ספר משה אנור (ברלין, דפוס אורינטליש).

[קאמפה, יואכים] 1819. תוכחות מוסר, תרי' דוד זאמושן (ברסלאו: זולצבאך).

[קאמפה, יואכים] 1824. רוביינן דער יונגעע, תרי' דוד זאמושן (ברסלאו: זולצבאך).

ב. מחקר

- סימון, ע.א., תש"ג. "הפיילאטורופיזיטס הדרוגני והחינוך היהודי", 59ו היוגן
לכבוד פיטר קפלן (ניו יורק: בית המordo לשכנים אמריקאי) קפ"ט – קפ"ג.
צינברג, ישראל 1955 – 1971. תוכחות ספרות ישראלי, 7, כרכים. תר' מרדכי אמיטי
(תל אביב: ספרייה פתולוגים ושרברך).
- צפתמן, שרה, 1979. "מעשה ברן" – קוווט לדמותו של ז'אן בספרות יידיש
הישנה", מסורות, 28, 152 – 126.
- שמרווק, חנא, 1957. "אלגוריזציה יהונית של יצירות פולקלור העם", ג'וננס
העלמי השני למדעי היהדות, תזכיר הרצאה: המדור ללשון אידיש וספרות
ה. –
- 1978. ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה (תל אביב: מכון פורטר בשיתוף עם
מפעלים אוניברסיטאיים).

- Bratton, J.S., 1981. *The Impact of Victorian Children's Fiction* (New York:
Barnes & Noble).
- Cowley, A.E., 1929. *A Concise Catalogue of the Hebrew Printed Books in the
Bodleian Library* (Oxford: Clarendon Press).
- Darton, Harvey, 1958. *Children's Books in England* (Cambridge:
Cambridge UP).
- "Eine jüdische Feriens — Bibliothek". AZJ (Allgemeine Zeitung des
Judentums) 59, 1895, 103.
- Even-Zohar, Itamar, 1978. *Papers in Historical Poetics* (Tel Aviv: Porter
Institute).
- Fürst, Julius 1980. *Bibliotheca Judaica*, 4 Teile (1849—1863) (Hildesheim:
Georg Olms).
- Gaster, Moses, 1935. "The Maassehbuch and the Brantspiegel", in: *Jewish
Studies in Memory of George A. Kohut* (New York) 270—278.
- Hürlmann, Bettina, 1967. *Three Centuries of Children's Books in Europe*.
Translated by B.M. Alderson (London: Oxford UP).
- Jacobsohn H. & Cohen-Rees, 1890. *Führer durch die Deutsche-Israelitische
Literatur* (Breslau: Wilh Jacobsohn).
- Kley, Eduard, 1841. *Geschichtliche Darstellung der Israelitischen Freischule
zu Hamburg* (Hamburg: Halberstadt's Buchdruckerei).
- Meitlis, Jacob, 1933. *Das Ma'assebuch* (Berlin).
- 1958. *The Ma'aseh in the Yiddish Ethical Literature* (London: Shapiro).
- Neuberg, Victor, E., 1968. *The Penny Histories* (London: Oxford UP).
- 1972. *Chapbooks: A Guide to Reference Material* (London: Woburn
Press).
- Paucker, Arnold, 1959. *Yiddish Versions of the German Volksbuch*
(Nottingham).

- אבן והר, איתמר, 1973. "הספרות העברית והישראלית: מודל היסטורי", בספרות
ד. 440 – 427.
- 1984. "rinterpretation Spurtheit", מהתק ערכים באנציקלופדיה לסמיוטיקה,
הספרות 33 – 142.
- 1985. "Aspekts של הרוב מונרכיה עברית" (הרצאה בכנס הבין-
לאומי הראשון ליהדות, אוקספורד 1979), וכן בחוברת זו.
- אופק, אוריאל, 1979. *ספרות יהודים העברית: התחליה* (תל אביב: מכון פורטר
בשותוף עם מפעלים אוניברסיטאיים).
- אליאב, מרדכי, 1960. *הנרט הירושני בתרבות ימי ההשכלה והאמנציפציה* (ירושלים:
מיטילס. יעקב, תשכ"ז). "מעשיות קודמות ממעשה ברן ומחוזה לו", ידע עם י"א,
65 – 58.

- 1959a. "Yiddish Versions of the Early German Prose Novels", *Journal
of Jewish Studies*, 10, 151—167.
- Roset, Meir, 1860. *Catalog der Sammlungen Hebräischer und Jüdischer Büch*
(Amsterdam: Fredrik Müller).
- Salomon, Gothold, 1814. *Lebensgeschichte des Mos. Philippson, Lehrers an
der Haupt und Freischule zu Dessau* (Dessau).
- Schüler, Meier, 1928. "Beiträge zur Kenntnis der alten jüdischen-ausutschen
Profanliteratur", in: *Festschrift zum 75 Jährigen Bestehen der
Realschule* (Frankfurt a/m: Hermon Verlag).
- Shavit, Zohar, 1980. "The Role of German Children's Literature in the
Emergence of Hebrew Children's Literature", Paper presented at the
International Colloquium: *Children's Literature: Hebrew and German*,
Tel-Aviv University.
- 1986. *Poetics of Children's Literature* (Athens: Georgia UP)
- 1986a. "Stratification of a System: From Popular Literature to
Children's Literature", in: Shavit, 1986.
- Staatbibliothek Frankfurt am Main, 1932. *Katalog der Judaica und
Hebraica*, Erster Band: Judaica (Frankfurt a/m).
- Steinschneider, Moritz, 1852—1860. *Catalogus Librorum Hebreorum in
Bibliotheca Bodleiana* (Berlin).
- 1859. *Bibliographisches Handbuch über die theoretische und praktische
Literatur für hebräisch Sprachkunde* (Leipzig).
- Thwaite, Mary, F., 1972. *From Primer to Pleasure* (London: The Library
Association).
- Townsend, John Rowe, 1977. *Written for Children* (London: Penguin).
- Wechsler, Berüh, 1846. *Über jüdische Schul und Lehrer Verhältnisse*
(Oldenburg).
- "Zu Sachen der Schulbibliotheken", AZJ, 16, 1852, 316.